

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Բ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Նացիներէ գրաւեալ շրջաններու քաղաքական ապագան ծրագրի սահմաններու մէջ կը մնար, մինչ գերմանական պաշտօնական քաղաքականութիւնը Ռուսիոյ Սլաւ ժողովուրդին եւ Վեհրմախթին կողմէ գրաւուելիք այլ հողամասերուն նկատմամբ (ostpolitik) կանխաւ ճշգրտած էր Հիթլէրի կողմէ: Յեղապաշտ Նացի կուսակցութեան տեսակէտէն Սլաւը ենթամարդ (untermensch) մըն էր: Բայց Ալֆրետ Ռոզենպերկ, Ֆելտ-Մարշալ Քէյթլ եւ քարոզչական նախարար Կէօպելս, այն տեսութիւնը առաջ կը քշէին թէ կարգ մը սովետ փոքրամասնութիւններ նացիներուն ներխուժումը պիտի դիմաւորէին իբր ազատագրում Ստալինի վարչաձեւէն¹: Թէեւ Հիթլէրի շրջապատէն անձեր այս կէտը կ'որոշէին օգտագործել, Հիթլէր հաշտ չէր այս շարժումներուն՝ կասկածելով անոնց վրայ, որ իբր հինգերորդ զօրասիւն կրնային ծառայել իր դէմ:

Ռազմագերիները սիրաշահելով կամ սպառնալիքով շահագործելու հետամուտ տարրերը կրցան իրենց ծրագիրը յաջողցնել, հակառակ որ Հիթլէր միշտ կասկածով կը մօտենար այդ տարրերուն: Այսպէս՝ 30 Դեկտեմբերի, 1941 թ.ին Վեհրմախթի վերին հրամանատարութիւնը կ'որոշէ որ Սովետ. Միութեան բաղկացուցիչ տարրերէն գոյառած բանակներ կազմուին: Այսպէս կը կազմուէին Թիւրքիստանի Լեգէոնը,

1. George Fischer, *Soviet Opposition to Stalin*, Camb., Mass., 1952, pp. 9-10.

կովկասեան-Մահմետական Լեզէոնը, Վրացական Լեզէոնը եւ Հայկական Լեզէոնը²:

Գերման Զինեալ Ուժերու կողքին սովետներու դէմ կռուելու համար ազգային զինուորական միաւորներ ստեղծելու գաղափարը առաջ քշեցին Փան-Թուրքիստներ՝ Մուսթաֆա Չոքայ եւ Վելի Քատում-Խան: Ասոնցմէ առաջինը մեռաւ 1941 թ.ի Դեկտեմբերին, բայց երկրորդը, որ Գերմանիա դաստիարակուած էր, ոչ միայն տեսաւ Վեհրմախթի կողմէ այդ ծրագրին իւրացումը, այլեւ «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու Նախարարութեան» (Օսթմինսթրիմի) կողմէ նշանակուեցաւ Թուրքիստանի քոմիսեր, Ազրպէյճանի, Վոլկա-Ուրալի, Կովկասի եւ Խրիմի համար նշանակուած քոմիսերներու կողքին³:

Ամբողջատիրական Նացի Գերմանիոյ մէջ գերման վերին հրամանատարութիւնը այս գաղափարը որդեգրած էր այդ տարրերը օգտագործելու՝ իր սեփական նպատակներուն իրականացման համար:

Թրքազգի «կամաւորներ» կ'առնուէին՝ սովետ ռազմագերիներէն կազմելու համար ծրագրուած միաւորները: Գերմանները՝ սկիզբը, հայերն ու վրացիները եւս դասած էին «Թուրքեր» հասկացողութեան տակ, Թուրքմէններու, ուզպէքներու, քազախներու, կիրկիզներու, գարաքալթաքներու, տաճիքներու, ազրպէյճանցիներու, տաղստանցիներու, ինկոզմերու, լեզկիներու, չեչեններու, վոլկացի թաթարներու, եւ հիւսիսային կովկասցիներու կողքին: Այս լեզէոնները կը ճանչցուէին նաեւ Օսթրուփէն (osttruppen) անունով:

Վեհրմախթի ստեղծած թրքական նկատուող լեզէոններէն (Թաթար, կովկասեան եւ վրացական) իւրաքանչիւրը իր անունով պիտի կոչուէր: Իսկ Հայկական Լեզէոնը չորրորդ անջատ միաւորը պիտի ըլլար: Թուրքիոյ դեսպան Հիւսրեւ Քերեթէ բողոքեց գերման արտաքին նախարարութեան եւ Թելադրեց չորսը միատեղ կոչել Թուրքիստանեան լեզէոն, բայց գերմանները մերժեցին իրենց թուրանական հարցերու մասնագէտ՝ Հենթիկի առարկումով⁴:

Նախքան Վեհրմախթի ազգային լեզէոնները հիմնող որոշումնագիրը, գերման 162-րդ հետեւակազօրքային զօրաբաժնին հրամանատարութիւնը՝ Միջին Արեւելքի հարցերու մասնագէտ՝ Զօր. Օսքար Վոն Նիտերմայերի յանձնուած էր:

2. Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, p. 178, Anders; *Hitler's Defeat in Russia*, Chicago, pp. 953, 176; George Fischer, *Soviet Opposition to Stalin*, p. 48.

3. Hostler, *op. cit.*, pp. 177-178.

4. Hentig to Woermann, 17 January 1942, A.A. 691/pol. IM 3713, as quoted by Frank G. Weber, *The Evasive Neutral*, Univ. of Missouri Press, 1979, p. 125.

Այս զորաբաժինը՝ Սովետական Միութենէն անջատուիլ փափաքողներուն կը խոստանար քաղաքական, մշակութային եւ տնտեսական ազատութիւններ, գերման պաշտպանութեան տակ վարչութիւն, ինչպէս նաեւ՝ Գերմանիոյ հետ միատեղ իրենց երկրի ապագայ ճակատագիրը որոշելու իրաւունք:

Իւրաքանչիւր ազգային միաւոր ունէր իրեն համապատասխանող Ազգային Կոմիտէ մը: Լեգէոններու հրամանատարները ենթակայ էին 162-րդ հետեւակազորքային զորաբաժնի հրամանատարին: Իւրաքանչիւր լեգէոնի կեդրոնատեղին ունէր գերման զինուորական մնայուն անձնակազմի քատր, եւ անհրաժեշտ թիւով «թուրքեր»՝ ընտրուած լեգէոնի հրամանատարին կողմէ: Կեդրոնատեղիներուն կը զրկուէին հաւաքման այլ վայրերէ ջոկուած սովետ ռազմագերիները: Անոնք հոն կը մարզուէին զինուորապէս, ու քաղաքական վերադաստիարակութեան կ'ենթարկուէին: Ապա՝ 162-րդ հետեւակազորքային զորաբաժինէն անջատուելով, գերման գործօն զորաբաժիններու կը կցուէին⁵:

Նացի Գերմանիոյ մէջ՝ պատերազմական գերիներու նկատմամբ Լահէյի եւ Ժընեւի խորհրդաժողովներուն որոշումները կ'ոտնակոխուէին: Ըմբռնելու համար հայ ռազմագերիներու պարագան, պէտք է յստակացնել նացիներու վերաբերմունքը սովետական ռազմագերիներու նկատմամբ: 1941-1945 թթ. շուրջ 5 միլիոն 750 հազար սովետ ռազմագերիներ գերմաններու ձեռքը ինկան, եւ անոնց մեծ մասը՝ 3·800·000 հոգի, Յունիսի 21-6 Դեկտեմբերի 1941 թ.ին: Պատերազմի աւարտին՝ դաշնակից ուժերու կողմէ հազիւ մէկ միլիոն ռազմագերիներ ողջ գտնուեցան ճամբարներու մէջ: Մօտ մէկ միլիոն գերի արձակուած էին, կամ՝ «կամաւորագրուած» Գերմանիոյ լեգէոններու մէջ: Երկու միլիոն գերի՝ անօթութենէ, ցուրտէ կամ հիւանդութենէ մեռած էին: Իսկ մնացեալ մէկ միլիոնին մասին որեւէ տեղեկութիւն չկայ. բայց Նիւրեմպերկի պատերազմի ոճրագործներու դատավարութեան՝ այն եզրակացութեան եկած էին, թէ՛ անոնք ալ վերոյիշեալ պատճառներով մեռած էին, կամ՝ էս. էս. ներու ապահովութեան սպասարկութեան կողմէ բնաջնջուած էին գնդակահարութեամբ, կամ՝ այլապէս⁶:

1941-1942 թուականներուն, նացիները՝ սովետ ռազմագերիները ծրագրուած կերպով անօթի եւ անպատսպար կը ձգէին սաստիկ ձիւն ու ձմեռին, որպէսզի հազարներով մեռնին: Կարգ մը նացի պաշտօնեաներ կը խորհէին. «որքան աւելի մեռնին, այնքան լաւ», ըստ վկայութեան

5. Hostler, *op. cit.*, pp. 178-179.

6. William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York, 1967, p. 952.

նոյնինքն «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու» նախարար Ալֆրետ Ռոգենպերկի: Հետագային, իբր պատերազմական ոճրագործ դատապարտուած՝ Ռոգենպերկ, որ մարդկայնական բարձր գգացումներով տոգորուած անձ մը ըլլալէ շատ հեռու էր, 28 Փետրուարի, 1942 թ.ին Զօր-Քէյթրլի կը զանգատէր թէ սովետ ռազմագերիները անօթի կը պահուէին, ձիւն-ձմեռին բացօթեայ կը պառկէին, եւ թէ շատեր կը գնդակահարուէին: Ան կ'աւելցնէր թէ կարգ մը ճամբարներու մէջ բոլոր «Ասիացիք» կը գնդակահարուէին⁷:

Նացի ղեկավարութիւնը նկատելով թէ պատերազմը իրենց կարծածէն երկար կը տեւէ, կ'որոշեն տաժանակիր աշխատանքի համար գործածել ռազմագերիները: Ուստի՝ ապրելու եւ աշխատելու չափ սննդեղէն կու տային: Անոնք բռնի աշխատանքի կը մղուէին զինագործարաններու, հանքերու եւ ագարակներու մէջ: Հրեաները եւ համայնավար պաշտօնատարները, միշտ պատերազմի վախճանը, երբ գերեզմարուէին՝ կը գնդակահարուէին⁸:

Կովկասեան ճակատամարտերու ընթացքին՝ Ալֆրետ Ռոգենպերկի «Կովկասեան թղթապանակ»ը կը յայտնաբերուէր, ուր կը մտնէին «Կովկասի Վերափոխման Մասին», «Նօթեր Կովկասի Քաղաքական Ապագայի Մասին», «Կովկասեան Զինուորական Ստորաբաժանումներու Մասին Հարցը», «Համառօտ Զեկուցագիր «K» Կազմակերպչական Շտապ Աշխատանքի Մասին» եւ այլ փաստաթուղթեր, ուր լիովին բացայայտուած էին նացիական բռնազրաւչական ծրագիրները Կովկասի համար: Ասոնցմէ՝ «Կովկասեան Զինուորական Ստորաբաժանումներու Մասին Հարցը», 28 Մարտի, 1942 թուակիր փաստաթուղթին մէջ գրուած էր. «Ֆիւհրերի որոշման հիման վրայ կը նախատեսուի գերիներէն կովկասեան զօրամասերու ստեղծում, որոնք պէտք է օգտագործուին Կովկասի մէջ մղուելիք կռիւին: Այդ զինուորական ստորաբաժանումները պիտի կազմուին Անդրկովկասի ժողովուրդներէն եւ պիտի միաւորուին չորս խումբերու մէջ՝ վրացական, հայկական, ազրպէյճանական եւ լեռնական (տաղստանցի) ժողովուրդներէն»: Ֆիւհրերը ինք պիտի որոշէ թէ այդ զօրամասերը, որոնց կարիքը կը գգացուի, յատկապէս «Կովկասը գրաւելէ անմիջապէս յետոյ ինչ նպատակներու համար պիտի օգտագործուին»⁹:

7. Ibid, p. 953.

8. Ibid.

9. Shu՝ Հրաչիկ Սիմոնեան, Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում, Երեւան, 1968, էջ 422-423 (մէքքերուած՝ Նիւրեմպերկի Դատավարութիւնը, Մոսկուա, 1966, էջ 214, ռուսերէն հատորէն: Մէքքերումները արեւմտահայերէնի վերածուած մեր կողմէ (Զ. Մ.), նոյնն է պարագան նոյն հատորէն յաջորդ. մէքքերումներուն):

Գերմանացիները՝ ազգային լեգեոններ կազմակերպելով հանդերձ, մեծ վստահութիւն չունէին անոնց նկատմամբ: Փաստաթուղթին մէջ նշուած է թէ «ցանկալի է որ բոլոր զօրամասերուն մէջ սպայական պաշտօնները գրաւեն միայն գերմանացիները»: «Լեգեոններու ստորաբաժանումները պէտք չէ անցնին 1000 հոգին», որպէսզի «անոնք ոչ մէկ դէպքի մէջ կարողանան ճնշում գործադրել գերմանական գրաւման իշխանութիւններուն վրայ»: Գերման այդ իշխանութիւններուն համար յատկապէս կարեւոր էր, որ «ազգային զօրամասերու տեղաբաշխումը գրաւեալ Կովկասի մէջ կատարուի այն հաշուով, որ խորացուին հակասութիւնները ժողովուրդներու միջեւ, անոնց վրայ իշխելու նպատակով»¹⁰:

Ռոզենպերկի «Կովկասեան Թղթապանակ»ի «Կովկասի Վերակառուցման Մասին» 27 Յուլիսի, 1942 թ. փաստաթուղթին մէջ գրուած է թէ «Կովկասեան ժողովուրդներու առանձին լեգեոններ արդէն ստեղծուած են եւ կը գտնուին հետագայ պատրաստութեան հանգրուանին: Այդ լեգեոններու անձնակազմի ընտրութիւնը կատարուած է «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու» նախարարութեան կողմէ, զինեալ ուժերու գլխաւոր հրամանատարութեան հետ համաձայնաբար: Մենք իրենց համար պատրաստած ենք դրօշներ եւ տարբեր նշաններ, որպէսզի այդ ձեւով արտայայտենք մեր յարգանքը ժողովրդական աւանդութիւններու նկատմամբ: ... [Լեգեոններու] սպայութեան մէկ երրորդ մասը կազմուած է զուտ գերմանացիներէ, հրամանատարութիւնը նոյնպէս գերմանական է... լեգեոններու հետագայ բախտը կախուած է անով թէ անոնք ինչպէս կ'արդարացնեն իրենք իրենց»¹¹:

Նացի գերման պետական շրջանակներու մտքին մէջ՝ կազմուած ազգային լեգեոնները առաւելաբար սահմանուած էին գրաւեալ շրջաններու մէջ Նացի տիրապետութեան ամրացման ծառայելու: Այս մասին Անքարայի մօտ Գերմանիոյ դեսպան Ֆոն Փափէնի՝ 24 Օգոստոսի, 1942 թ.ին, Անքարայէն՝ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան յղած գրութեան մէջ յատկանշանական է հետեւեալ պարբերութիւնը. «Ազգային փոքրամասնութիւններէն արդէն այժմ կազմուած լեգեոնները հրաշալի կորիզ կը հանդիսանան առանձին շրջաններում զօրամասեր ստեղծելու համար»¹²:

Ազգային լեգեոններու իրականացման գծով գերմանական իշխանութիւնները բնական է որ դիմէին Գերմանիոյ հայ գաղութին, մանա-

10. Sbu՝ նոյնը, էջ 423:

11. Sbu՝ նոյնը, էջ 424-425:

12. Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Մինիստրութեան Փաստաթղթերը, Պրակ 2, Գերմանիոյ Գաղաքականութիւնը Թուրքիայում (1941-1943 թթ.), Երեւան, 1947, էջ 91:

ւանդ գերմանահպատակներուն, եւ անոնց, որոնք իրենց հետ քաղաքական գործակցութիւն ցոյց տուած էին, յատկապէս Բարիզի անկումէն ետք, անոնց օժանդակութիւնը ապահովելու համար:

Արդարեւ, Գերմանիոյ մէջ հայկական զաղութ մը գոյութիւն ունէր: Առաջին Աշխարհամարտին, Կայսերական Գերմանիոյ հովանաւորութեամբ՝ Թուրքիոյ կողմէ հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութենէն ճողոպրած հայերէն ոմանք եկած էին միանալու նախապէս Գերմանիա գտնուող փոքրաթիւ հայերուն, կազմելով՝ իր ամենէն բարգաւաճ շրջանին, 1500 հոգինոց զաղութ մը, որ Պերլինի մէջ ունէր իր համայնքային վարչութիւնը: Գաղութը ունէր հոգեւոր հովիւ մը՝ Գրիգոր Ծ. Վրդ. Շահլամեան, բայց ո՛չ եկեղեցի, ո՛չ ալ հայկական ակումբ: Վիեննայի մէջ կար Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գերմանիոյ մարմինը, որ ունէր իր անդամներն ու համակիրները, նաեւ կային այլ փոքր խմբաւորումներ, ինչպէս՝ Ալֆրետ Մուրատեանի մաս կազմած «Արմենական» կուսակցութիւնը: Համաշխարհային Բ. Պատերազմին բռնկելէն ետք զաղութին թիւը հասաւ 5000-ի, առանց հաշուելու ռազմագերիները: Գաղութին թիւը աճած էր ի միջի այլոց «բռնադատեալ պայմաններու տակ նոր հայերու ժամանումով»¹³: Կային բռնի աշխատանքի բերուածներ՝ Ֆրանսայէն, Սովետական Միութենէն եւ Յունաստանէն: Կային կամովին աշխատելու եկածներ եւ քաղաքական փախստականներ, Ֆրանսայէն եւ Պալքաններէն Պերլին փոխադրուածներ, ի վերջոյ՝ Ֆրանսական եւ սովետական բանակներէն ռազմագերիներ: Կարմիր բանակէն գերի ինկած հայ ռազմագերիներու թիւը սկզբնական շրջանին 10․000-ը կ'անցնէր: Անոնք ենթակայ էին անասելի տառապանքներու՝ ռազմագերիներու նացի կայաններուն մէջ¹⁴:

Հիթլէրի ազգային-ընկերվարական (Նացի) ցեղապաշտական կուսակցութիւնը՝ իշխանութեան տիրանալէն, եւ մանաւանդ նախապատերազմական շրջանին արձանագրած յաջողութիւններէն ետք, ազգայնամոլ եւ ցեղապաշտ հակումներ ունեցող անհատ հայեր սկսած էին Պերլինի մէջ փոքր խմբաւորումներ կազմել: «Հայ Ազգայնականներ» (Հայ Նացիներ, Զ. Մ.) 1940 թ.ին Պերլինի մէջ «Կովկաս» անուն օրկան մը կը հրատարակէին: Գարեգին Նժդեհ (Տէր Յարութիւնեան, Զ. Մ.) Պերլին փոխադրուած էր եւ հոն հիմնած էր իր Ցեղակրօն Ուխտի մասնաճիւղերէն մին¹⁵: Լ. Զարգարեան եւ իր եղբայրը, ինչպէս եւ իրենց

13. Կարօ Գեորգեան, Հայ Տարագիրները Գերմանիոյ Մէջ երկրորդ Աշխարհամարտի Ընթացքին եւ Ատկէ ետք, «Ամէնուն Տարեգիրքը», խմբ. Կ. Գեորգեան, Ա. Տարի, Պէյրութ, 1954, էջ 135-136:

14. Նոյնը, էջ 136:

15. Աւօ, Նժդեհ (Կեանքն ու գործունէութիւնը, նշխարներ, վկայութիւններ), Պէյրութ, 1968, էջ 255:

այլ բարեկամները Պերլինի մէջ հիմնած էին անհետեւորդ մնալու դատապարտուած Հայ ֆաշիստական կուսակցութիւնը¹⁶:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի պայթումէն ետք՝ մանաւանդ Գերմանիոյ՝ Սովետ. Միութեան վրայ կազմակերպած յարձակումէն յետոյ, Պերլին սկսած էին մէկտեղուիլ Հ. Թ. Դաշնակցութեան ղեկավարներէն ոմանք, գերմաններէ գրաւեալ երկիրներէն գալով: Հետագային՝ Պերլինի ձայնասփիւռին հայերէն բաժնի պատասխանատու կը նշանակուէր Վիգէն Շանթ:

1942 թ.ի կէսերուն՝ գերմանացիներու ձեռքը ինկած 15.000 հայ ռազմագերիները Պենիամինովոյի, Բուլավիի եւ Տեմպլինի համակերպողնացման ճամբարներուն մէջ կ'ենթարկուին ֆիզիքական եւ հոգեկան ահաւոր բռնադատութիւններու: Հայ ռազմագերիներէն շատեր կը մահանան՝ ցուրտի, սննդառութեան պակասի եւ հիւանդութիւններու պատճառով: Գերման հրամանատարութեան ցուցմունքով, Պերլինէն՝ սովետ ռազմագերիներու ճամբարները կ'այցելեն Փրոֆ. Արտաշէս Աբեղեան, Բ. Բաղդասարեան, Արմիկ Զամալեան, նախկին խմբապետներ՝ Կուռո Թարխանեան, Բենոյ Նալչաճեան, Դոկտ. Նիքոլայ Գէորգեան, Գերասիմ Բալայեան, Ռուբէն Թադեւոսեան, Սերեոֆա Թորոսեան, Աշոտ Իսահակեան, Աշոտ Տէր Աւետիքեան, էս. էս. աւագ տեղակալ Յոյակ Յարութիւնեան եւ ուրիշներ¹⁷:

Կարեւոր դեր կը կատարեն Դրո Կանայեան եւ Գարեգին Նժդեհ: Այս վերջինը կը մօտենար սովետական բանակի հայ ռազմագերիներուն, եւ ըստ կենսագրին՝ «կը խանդավառէր զանոնք պայքարը շարունակելու, կարմիր բռնակալութեան խորտակման համար»¹⁸:

Յետպատերազմեան շրջանին Հ. Թ. Դաշնակցութեան հրապարակագիրներէն Սարգիս Աղամեան, իր՝ «Հայկական Համայնքը» անգլերէն լեզուով հրատարակած աշխատասիրութեան մէջ կը պարզէ այն տեսակէտը, թէ՛ Հ. Թ. Դաշնակցութիւնը իբր կուսակցութիւն ուղղակի կապ չունէր սովետական բանակի հայ ռազմագերիները «Հայկական Լեզեոն»ի շարքերուն ներքաշելու, կամ՝ նացիներու կողմէ շահագործուելու ճիգին մէջ: Ս. Աղամեանի համաձայն, հաւանաբար Հ. Թ. Դաշնակցութենէն վտարուած եւ Յեղակոն Ուխտի հիմնադիր Գ. Նժդեհն էր ղեկավարը «Ազատամարտական» կոչուած ձախող ու կարճատեւ շարժումին, որ կազմուած էր սովետական բանակի հայ ռազմագերիներէն: Սովետական բանակի նախկին զօրավարներէն՝ Անտրէյ Վլասովի ստեղծած շարժումին նման, այս խմբակին նպատակն էր «Ստալին-

16. «Ժողովուրդ» (օրաթերթ), Բարիզ, 10 Մարտի, 1945, քիւ 132:

17. Հ. Սիմոնեան, նշ. աշխ., էջ 265:

18. Աւօ, նշ. աշխ., էջ 265:

նականութեան տապալումը եւ ազգային ազատութեան վերահաստատումը»: Ըստ Աղամեանի՝ «Ազատամարտական»ները «յարգելով հանդերձ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հակա-բոլշեւիկեան դիրքը, խստորէն կը քննադատէին զայն հայ ժողովուրդին դէմ դաւելու յանցանքով, քանի որ չէին քաջալերած եւ միացած Ստալինի վարչաձեւին դէմ եղած շարժումին: «Ազատամարտական»ները իրենք զիրենք կը նկատէին գեր-դաշնակ շարժում մը, որ ոչ միայն դէմ էր բոլշեւիզմին, այլ բան մը ընել կ'ուզէր այդ ուղղութեամբ»: Ըստ Աղամեանի՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ «Ազատամարտական»ներու միջեւ կապ գոյութիւն չունէր. այս վերջինները կը նկատէին որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր «ջիղը կորսնցուցած» էր, թէեւ իր անդամներուն մէջ էին Գ. Նժդեհ, այլ նախկին դաշնակցականներ եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար անդամներէն՝ Դրօ Կանայեան, որ ըստ Աղամեանի, «կովկասահայերու հանդէպ նացի հանդուրժողութիւնը չահելու պարտականութիւնը ստանձնած էր»¹⁹:

Հարկ է նշել թէ բացի Ս. Աղամեանի ուսումնասիրութենէն, մեր պրպտումներու ընթացքին այլուր չհանդիպեցանք վերոյիշեալ «Ազատամարտական» կոչուած շարժումին, կամ անոր վարքագիծին մասին հաստատումներու: Իսկ հոն նշուած Անտրէյ Վլասովը, որ 1942 թ.ի Մայիսին նացիներու ձեռքը գերի ինկած էր, չուտով ծառայութեան մտաւ նացիներու քարոզչական մեքենային մէջ, բայց միայն 1944 թ.ի Նոյեմբերին էր որ էս. էս.ներու պետ Հիմլեր՝ իրեն արտօնութիւն տուաւ կազմելու, այսպէս կոչուած՝ «Ռուսիոյ ժողովուրդներու Ազատագրութեան Հակա-ստալինեան Կոմիտէն»: Ան իր զօրամասերը կազմեց ռուս ռազմագերիներէն, եւ Գերմանիա՝ պարտադիր աշխատանքի բերուած ռուս քաղաքացիներէն: Ան կազմեց «Ռուս Ազատագրութեան Բանակը» (ROA), որ պատերազմի աւարտին 50.000 մարդ կը հաշուէր: Հիթլէր քաղաքական քարոզչական նպատակներու ծառայեցուցած էր այդ բանակը, քան թէ կռուի²⁰: Ազգային լեզուները Վեհմախթի կողմէ կազմուած էին 1941 թ.ի Դեկտեմբերի 30-ին, Վլասովի «Ռուս Ազատագրական Բանակ»էն շուրջ երեք տարիներ առաջ:

Ըստ այդ օրերու գերմանական «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու» նախարարութեան հայկական բաժանմունքի պատասխանատու՝ գերմանահպատակ գնդապետ Ալֆրետ Մուրատեանի, սկիզբը՝ 20.000, իսկ 1942 եւ 1943 թուականներուն՝ սովետահայ ռազմագերիներուն թիւը մինչեւ 30.000ի կը հասնի: Մուրատեանի համաձայն «ճամբարները կը

19. Sarkis Atamian, *The Armenian Community*, New York, 1955, p. 399-401.

20. *Who Was Who in World War II*, John Keegan (Editor) New York, 1978, p. 214.

յորդէին գերիներով: Տեղի ունեցան բռնի եւ «կամաւոր» զինուորագրութիւններ...»²¹:

Պերլինահայ Ալֆրետ Մուրատեան, իր՝ 14 նոյեմբերի, 1969 թուականի շաբաթական մէջ՝ կը գրէր. «Նախ կը շեշտեմ որ այդ 20 հազարէն աւելի լեզէոնականները, «Հայրենիքի դաւաճաններ» չէին: Ով որ ալ անոնց տեղը եղած ըլլար՝ ճիշդ անոնց պէս ինքն ալ, «կամաւոր» կ'արձանագրուէր: Նոյնը ըրած պիտի ըլլային անոնք՝ որոնք այդ գերիները այսօր «դաւաճան» կ'անուանեն: Գերիներու ճամբարները դժոխք էին: Անօթութենէ կամ հիւանդութենէ մեռնողներու թիւը օրական տասնեակ հազարներէ աւելի էր...: Ես կ'ուզեմ տեսնել այն մարդը, որ այս սարսափելի մահը կամ իր մարմնին կամաց կամաց սառիլը աչքին առջ՝ երբ իրեն առաջարկեն ուտելիք, տաք սենեակ, հագուստ, դեղ, բժիշկ՝ պայմանաւ որ լեզէոն մտնէ՝ եւ ան, «ոչ» ըսէ...»²²:

Կարօ Գէորգեանի համաձայն գերմանական Վեհմախթին՝ ազգային այլ լեզէոններու կողքին կազմուած Հայկական Լեզէոնը «ունեցաւ ութ գումարտականներ, մօտ ութ հազար հայ կամաւորներով, որոնք կը ծառայէին գերմանական համազգեստի տակ, ուսերնին Հայաստանի Հանրապետութեան (1918-1920) պետական դրօշի եռագոյն նշանով, վրան Armenia (Հայաստան) գրուած: Կամաւորներէն զատուած էին նաեւ մեծ մասով, ենթասպաներն ու սպաները, որոնց մէջ կային մինչեւ զնդապետի աստիճան ունեցողներ»²³:

Այսպէս՝ մինչեւ 30 հազարի հասած հայ ռազմագերիներէն միայն 8000-ը «ազատագրուեցաւ» ճամբարի դժոխային պայմաններէն՝ զինուորագրուելով գերմաններու կողմէ ստեղծուած «Հայկական Լեզէոնին», սնունդի, հագուստի եւ դեղ ու դարմանի խոստումին ի դիմաց²⁴:

Բ. ՊԵՐԼԻՆԻ «ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ» ԵՒ ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐԸ

Ատուլֆ Հիթլեր 12 Դեկտեմբերի, 1942 թ.ին նացի ղեկավարներու հետ խորհրդակցութեան ժամանակ կը յայտարարէր. «Հակառակ Ռոզենպերկի եւ զինուորականութեան յայտարարութիւններուն, հայերուն

21. Սիմոն Սիմոնեան, *Լեռ եւ ձախառագիւր*, Պէյրութ, 1972, էջ 334: Հեղինակը՝ Ալֆրետ Մուրատեանի անունը փոխած է Արմէն Մուրատեանի:

22. Նամակ Ալֆրետ Մուրատեանէ, Պերլին, 14 նոյեմբերի, 1969 թուակիր:

23. Կարօ Գէորգեան, *Նշ. աշխ.*, էջ 137:

24. Միսաֆ Թորլաֆեան, *Օրերուս Հետ*, Բ. հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1963, էջ 570:

այլ չեմ վստահիր»²⁵: Նոյն հանդիպումին Հիթլերը կը շարունակէ. «Ձուտ կովկասեան այդ գումարտակներու ստեղծումը եւս կը համարեմ արտակարգ արկածախնդրական գործ, բայց վտանգաւոր ոչինչ կը տեսնեմ զուտ իսլամական միաւորումներ ստեղծելու մէջ...»²⁶:

Այսուհանդերձ, այդ օրերուն երբ գերմանական բանակները Կովկասի եւ Ստալինկրատի մէջ բախտորոշ ճակատամարտներ կը մղէին, ամէն միջոցի կը դիմէին իրենց դիրքերը զօրացնելու համար: Այսպէս, գերման վերին իշխանութիւնը 1942 թ.ի Դեկտեմբերի 15-ին կը թոյլատրէր կազմութիւնը «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ին, որ պիտի գործէր «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու» նախարարութեան հովանաւորութեան ներքեւ՝ կապի, հետախուզութեան, քարոզչութեան եւ այլ բաժիններով²⁷: Այս մարմինն նախագահն էր՝ Առաջին Աշխարհամարտէն ետք Պերլին հաստատուած, եւ տեղւոյն համալսարանի հայագիտութեան դասախօս՝ Դոկտ. Արտաշէս Արեղեան, փոխ-նախագահն էր Արահամ Կիւլխանդանեան, որ Հայաստանի Հանրապետութեան Ներքին Գործոց Նախարար եղած էր (1919-1920 թ. Մայիս), եւ մէկն էր Արեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրողներէն: Մարմնի քարտուղարն էր Յարութիւն Պաղտասարեան, իսկ Դաւիթ Դաւիթխանեան, Սահակ Տէր թովմասեան, Վահան Փափագեան (Կոմս) եւ Գարեգին Նժդեհ՝ խորհրդականներ²⁸: Խումբին հետ սերտ գործակցութեան մէջ էին Դրաստամատ (Դրօ) Կանայեան, Արմիկ Ջամալեան, Գնդապետ Տիգրան Պաղտասարեան, Զարգարեան եղբայրներ, Ֆրունճեան եղբայրներ եւ ուրիշներ:

25. Fuhrerhauptquartier, *Lagebesprechung*, 12 December 1942, now at Univ. of Pennsylvania Library, pp. 3-5, quoted by Alexander Dallin, *German Rule in Russia*, London, 1957.

26. Տես՝ Հ. Սիմոնեան, *Նշ. աշխ.*, էջ 427:

27. Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիա, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Ը. հտր., Երեւան, 1970, էջ 152: Կարօ Գեորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, 1954, էջ 136-138:

28. Տես՝ Հ. Սիմոնեան, *Նշ. աշխ.*, էջ 428: Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի անդամացանկերուն մէջ որոշ տարբերակներ կան: Բոլորն ալ համաձայն են որ մարմնի նախագահն էր Փրոֆ. Արտաշէս Արեղեանը: Ըստ Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հատոր Ը.ի (էջ 152), որ վերի ցանկը կու տայ՝ Դրօ Կանայեան եւս անդամ էր: Ըստ Շահէ Տատուրեանի («Ժողովուրդ», (օրաթերթ, Բարիք) 7 եւ 8 Մարտի, 1945 թ.) անդամներն էին՝ Ա. Կիւլխանդանեան, Դ. Կանայեան, Գ. Նժդեհ, որոնց գործակիցներն էին Վ. Փափագեան եւ Ս. Տէր թովմասեան: Ըստ Փրոֆ. Շ. Ռ. Յարութիւնեանի՝ անդամներն էին Ա. Կիւլխանդանեան, Դ. Կանայեան, Գ. Նժդեհ, եւ ուրիշներ (*Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Դ. հտր., Երեւան, 1970, էջ 377): Ըստ «Արմինիերն Միլեր-Սփեքէյթըր»ի (1 Սեպտեմբերի, 1945 թ., թիւ 690) անդամներն էին՝ Ա. Կիւլխանդանեան, Յ. Պաղտասարեան, Դ. Դաւիթխանեան, Գ. Նժդեհ, Վ. Փափագեան, Դ. Կանայեան, եւ Ս. Տէր թովմասեան: Կարօ Գեորգեան («Ամէնուն Տարեգիրքը», Պէյրութ, 1954, էջ 136) յստակ չէ, կ'ըսէ թէ մարմնի

Այդ օրերուն Պերլին գտնուող Կարօ Գէորգեանի համաձայն, «բոլոր այս դէմքերու պաշտօնական եւ անպաշտօն գործակցութեամբ էր որ գործի ձեռնարկեց Ազգ[ային] խորհուրդը, որ առաջին օրէն իսկ իր սեղանին վրայ ունեցաւ երկու կարեւոր խնդիրներ, որոնց լուծումը պէտք էր հետապնդուէր առանց ժամանակ կորսնցնելու: Այդ խնդիրներէն առաջինն էր հայ ռազմագերիներու եւ բռնի աշխատանքի բերուած տարագիրներու փրկութեան գործը, եւ միւսը՝ Հայոց արիական ծագումը հաստատելու հարցը»²⁹:

«Մեր ռազմագերիներու հարցը գրեթէ լուծուեցաւ... կը գրէ Կ. Գէորգեան, «գերմանացիները առանձին լեզէոն մը կազմեցին հայ ռազմագերիներուն համար»³⁰:

Արդարեւ գերման Վեհմախթի վերին հրամանատարութիւնը արդէն իսկ որոշած էր 1941 թ. Դեկտեմբերի 30-ին Սովետ. Միութեան բաղկացուցիչ տարրերէն կազմուած բանակներ մէջտեղ բերել, օգտագործելով պատերազմական գերիները: Այլոց շարքին կազմուած էր «Հայկական Լեզէոն»ը, որ կը կոչուէր 812-րդ Հայկական Պաթայոն: Գերման իշխանութիւնները՝ համոզելով, բռնի, կամ մահուան սպանալիքներով «կամաւորներ» կ'արձանագրէին բռնուած հայ ռազմագերիներէն, զանոնք գործածելու համար «սովետներու դէմ մղուող պատերազմին մէջ»³¹:

Այս բոլորին մէջ ի՞նչ եղաւ Պերլինի «Ազգային խորհուրդ»ին դերը: Սարգիս Աղամեան կ'ընդունի, թէ՛ «վարչական միաւորը, որ գլուխն էր կամաւորներուն, կը կոչուէր Հայոց Ազգային խորհուրդ»³²: Իսկ Կարօ Գէորգեան կը գրէ. «[Հայոց] Ազգային խորհուրդը ուղղակի ոչ մէկ կապ ունեցաւ լեզէոնական այս գումարտակներուն հետ, որոնք կցուած էին [գերմանական] ցամաքային բանակին, իբրեւ կապի պաշտօնակալ

նախագահն էր Ա. Արեղեան, անդամները չի յիշատակեր, բայց կը յիշէ այս վերջինին անունէն ամիջապէս ետք թէ «այդ շրջանին Պերլին կը գտնուէին նաեւ Ֆրանսայէն եւ Պալեաններէն եկած դեմքեր, ինչպէս» Դ. Կանայեանը, Գ. Նոյեմը, Վ. Փափագեանը, գնդ. Տ. Պաղտասարեանը, Ս. Տէր Թովասեանը, Ա. Զամայեանը, Զարգարեան եղբայրները, ինչպէս նաեւ շատոնց հոն հաստատուած Դ. Դաւիթխանեան եւ Ֆրունզեան եղբայրները: Իսկ Միսակ Թորաբեան, իր յուշերուն մէջ (*Օրերուս Հետ*, Պէյրութ, 1963, էջ 570), կը յիշատակէ անդամակցութիւնը Վ. Փափագեանի, Ա. Զամայեանի, Դ. Դաւիթխանեանի, Զարգարեան եղբայրներու, Ա. Կիւլիսանդեանի, Գ. Նոյեմի եւ Բանի մը ուրիշներու, որոնց անունները չի թուեր: Դաշնակցական աղբիւրները քնաւ չեն յիշատակեր Յարութիւն Պաղտասարեանը, որ թերեւս շփոթութիւն մըն է գնդ. Տիգրան Պաղտասարեանին հետ:

29. Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, 1954, էջ 137:

30. Նոյնը:

31. George Fischer, *op. cit.*, p. 51.

32. Sarkis Atamian, *op. cit.*, p. 398.

ունենալով քանի մը հայեր: Բայց չզլացաւ անոնց իր բարոյական աջակցութիւնը, ամէն անգամ որ անհասկացողութիւն մը ծագեցաւ գերմանական իշխանութեանց եւ Հայկական Լեգէոնին միջեւ»³³:

Իրականութիւն էր թէ «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ը չէր Հայկական Լեգէոնը ստեղծողը: Ազգային Խորհուրդը գերիշխանութիւն չունէր այդ լեգէոնին վրայ, ոչ ալ իրաւասութիւն՝ այդ լեգէոնին ճակատ առաքուելուն, կամ կատարելիք դերին մէջ: Սակայն Խորհուրդը սատարեց «կամաւոր»ագրութեան գործին, եւ իր պաշտօնաթերթով նեցուկ կանգնեցաւ Հայկական Լեգէոնին:

Արդարեւ, Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի նախաձեռնութեամբ, Գերմանիոյ մայրաքաղաքին մէջ, 1942 - 1944 թ.ի վերջերուն՝ երբ մօտ էր նացիներու անկումը, եւ սկսած էր խուճապը, հրատարակուեցաւ «Հայաստան» (Armenien) անուն շաբաթաթերթը, իբր Խորհուրդի եւ Լեգէոնի օրկան, խմբագրութեամբ Վիգէն Լ. Շանթի, եւ աշխատակցութեամբ խումբ մը գրողներու: Թերթին հրատարակութեան ծախսերը կը հոգային ծխախոտի գործարանատէր Ալֆրետ Մուրատեան եւ իր եղբայրը՝ Ալֆոնս Մուրատեան³⁴:

1942 թ.ի վերջին ամիսներուն՝ Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի «Հայաստան» շաբաթաթերթը իր յաջորդական թիւերով կը պարզէր իր միտքերը: «Մենք ներկայիս պէտք է հաւաքուինք գերմանական ժողովուրդի շուրջը այնպէս, ինչպէս ճուտերը իր հոգատար մօր թեւերի տակ»³⁵: «Ատուլֆ Հիթլէրը նոր ուղղութիւն է տալիս համաշխարհային պատմութեանը»: «Ներկայ պատերազմով Գերմանիան փրկում է ամբողջ մարդկութիւնը...»³⁶: «Մենք, լեգէոնականներս, չպէտք է խնայենք մեր կեանքը (այս խօսքի իսկական իմաստով) Գերմանիային օգնելու գործում»³⁷:

Ըստ հայրենի պատմագէտ Փրոֆ. Շ. Ռ. Յարութիւնեանի «[Հայոց Ազգային] Խորհուրդը եռանդուն աշխատանք էր կատարում ֆաշիս-

33. Կարօ Գեորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, 1954, էջ 137:

34. Լ. Սիմոնեան, *Նշ. աշխ.*, էջ 428: Մ. Թորլաֆեան կը յայտնէ թէ «Հայաստան» ամսաթերթը 1943-1944 թթ.ում կը հրատարակուէր Խոսրով Ներսիսեանի խմբագրութեամբ (*Օրհորու Հետ*, էջ 572-573): Մ. Թորլաֆեան շփոթի մէջ է: 1942 թ.-էն սկսած «Հայաստան»ի թիւեր կան, որոնք շաբաթները են եւ իրենց վրայ կը կրեն Շանթի անունը իբր խմբագիր:

35. «Հայաստան» շաբաթաթերթ, 23 Հոկտեմբերի, 1942, թիւ 15: Մէջքերուած Լ. Սիմոնեանի *Նշ. աշխ.*, էջ 434:

36. «Հայաստան» շաբաթաթերթ, 8 Նոյեմբերի, 1942, թիւ 17: Մէջքերուած՝ Լ. Սիմոնեանի *Նշ. աշխ.*, էջ 434:

37. «Հայաստան» շաբաթաթերթ, 6 Դեկտեմբերի, 1942, թիւ 21: Մէջքերուած՝ Լ. Սիմոնեանի *Նշ. աշխ.*, էջ 434:

տական Գերմանիայի կողմից նուաճուած երկրներում գտնուող հայերին հաւաքագրելու, Հայկական Լեզէոնը համալրելու ուղղութեամբ, որը պէտք էր կռուէր սովետական բանակին դէմ»³⁸:

Գերման գրաւման տակ եղող տարբեր երկիրներու Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնները կապեր կը պահէին Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ին հետ: Յունաստանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործիչներէն մին այդ մասին կը գրէ. «Որոշեցինք ուժ տալ Պերլինի Հայ Ազգային Խորհուրդին՝ մեր բոլոր կարելի միջոցներով»³⁹:

Յունաստան բնակող դաշնակցականներ՝ Արամ Կայծակ եւ Արշակ Ենովքեան, Աթէնքի Սինտագմա հրապարակին վրայ գտնուող չէնքի մը մէջ, Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի յանձնարարութեամբ, նացիական սվաստիքայի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանի եռագոյն դրօշի հովանիին տակ, յունահայ երիտասարդներէն «կամաւոր»ներ կը հաւաքէին՝ գերմանա-իտալական գրաւման բանակներուն մէջ զինուորագրելու համար գանոնք⁴⁰:

Ֆրանսայի մէջ նոյն նպատակով գործի լծուած էին երկու կեդրոններ՝ Բարիզի «Հայ Լեզէոնականներու Տունը» եւ Բարիզի «Ռաֆֆի» ճաշարանը⁴¹:

Պերլինի նորակազմ «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ը բանակցութեան մէջ կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար տարրերէն Դրօ Կանայեանի հետ, որ Պուլկարիայէն Պերլին եկած էր եւ քաջածանօթ էր կովկասեան աշխարհամասին⁴²: Այս բանակցութիւններէն ետք Դրօ կը մեկնի «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջան»ները: Այդ մասին Միսաք Թորլաքեան կը գրէ. «Դրոն եկաւ: Գերման զինուորական ինքնաշարժով մը եւ հետերնիս գերման սպայ մը, ճամբայ ելանք դէպի Խրիմ»⁴³:

Հետախուզական խումբով մը՝ կազմուած շարքայիներէ ու համակիրներէ, Դրօ՝ Խրիմ եւ ապա Նոր Նախիջեւան կ'անցնի Լեհաստանի վրայով: Բարիզէն գալով խումբին կը միանան Յակոբ Ազիզեան, Պոկտան Եուզպաշեան, Գոլիա Գէորգեան, եւ ուրիշներ⁴⁴: «Գերմանացիներու թոյլտուութեամբ» Պուքրեշէն ուղղակի Օտեսա անցած էին Սիմոն Փրիլպոսեան եւ Թադէ Պետրոսեան⁴⁵, Ռումանիայէն՝ 1942 թ.ի

38. Փրոֆ. Շ. Ռ. Յարութիւնեան, Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Դ. հտր., էջ 377:

39. Սարոբդի, Յունաստանը Մեծ Պատերազմի Շրջանին, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1958, թիւ 2, էջ 72:

40. Հ. Սիմոնեան, նշ. աշխ., էջ 439:

41. Նոյնը:

42. Sarkis Atamian, *op. cit.*, pp. 398-399.

43. Մ. Թորլաքեան, նշ. աշխ., էջ 516:

44. Նոյնը:

45. Նոյնը, էջ 515:

վերջերը խրիմ կը հասնին Կուռօ Թարխանեան, Գարեգին Աւագեան, Արտաւազդ Ատամեան⁴⁶։ Դրոյի հետ էին նաեւ գնդապետ Տիգրան Պաղտասարեան, Բենօ Նալչաճեան, Լեւոն Պէկ, Թադէ Շիրինեան, Գրիգոր Զուժեան, Արմենակ Հայկազեան, Աղասի Զարչեան, Հայկ Պետրոսեան, Արփիար, Պետրոս Գրիգորեան, Քարա Իսահել, Հրանդ Սիւրմիլեան եւ ուրիշներ⁴⁷։

Հայկական Լեզէոնի կազմութիւնը՝ նացի գերման հրամանատարութեան մտայղացումն էր, սակայն 1942 թ. ի ամառէն սկսեալ՝ անոր կազմակերպման ու լրացման աշխատանքները յառաջ տարած են Պերլինի Հայոց Ազգային Խորհուրդի անդամներէն եւ գործակիցներէն ոմանք, միշտ Պերլինի ջանքով ու թոյլտուութեամբ։ Այսպէս՝ Դրօ Լեհաստան գտնուած միջոցին կը նպաստէր Հայկական Լեզէոնին համար «կամաւոր»ներ ապահովելու գործին։ 1942 թ. ի վերջերուն Դրոյի եւ իր գործակիցներու ջանքերով Լեհաստանի Լիուպլին քաղաքին մէջ կեդրոնացուած հայ ռազմագերիներ կը միանան Հայկական Լեզէոնին⁴⁸։

Արդ, ի՞նչ կը հետապնդէր Դրօ։ Հոս մեկնաբանութիւնները կը տարբերին.

Ըստ Սարգիս Աղամեանի՝ «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ը նկատելով որ գերման բանակները Վլադիկավկաս՝ Կովկասի դռները հասած էին, համոզուած էր թէ Պաքուի եւ Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչութիւնը վտանգուած էր, քանի որ նացիները՝ հայերը սեմացի նկատելով, կրնային անոնց ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգել։ Ուրեմն՝ «Ազգային Խորհուրդ»ը կը մտածէր թէ անհրաժեշտ է գերմանները համոզել՝ որպէսզի խնայեն հայոց։ Այս գծով գերմանները համոզելու առաքելութիւնը կը վստահուէր Դրոյի։ Աղամեանի համաձայն «Ազգային Խորհուրդի եւ նացի վերին հրամանատարութեան հետ Դրոյի վարած բանակցութիւններուն մանրամասնութիւնները զաղտնի են» եւ «պէտք է այդպէս մնան», քանի որ անոնք կապ ունին անձերու հետ, որոնք տակաւին ողջ են ու կը բնակին ՍՍՀՄ-ի մէջ⁴⁹։ Աղամեան ապա կը շարունակէ. «Առաջին՝ Դրօ յաջողեցաւ կովկասահայութիւնը խնայել

46. Նոյնը, էջ 522։

47. Մամիկոն Արքաեանեան, Հայրենական ծակատների վրայ, «Հայրենիք» (ամսագիր), ԽԳ. Տարի, Փետրուար 1965, քիւ 2, էջ 56, նշած է սոյն անուններուն մէկ մասը։ Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 436։

48. Հ. Սիմոնեան, նշ. աշխ., էջ 434։

49. Ժամանակն է որ դեռ 1955 թ. ին գաղտնի պահուող վերոյիշեալ գաղտնի քանակցութիւններուն ատենագրութիւնները, իբր պատմական վաւերաբույժ հրատարակուին, եթէ տակաւին ծածուկ պահուելու պատճառներ գոյութիւն չունին, մանաւանդ որ աւելի էան բառասուն տարիներ անցած են քանակցութիւններու բուականէն։

տալ» եւ «երկրորդ՝ Դրօ դաշնակցական մըն էր, կը մնայ՝ իրողութիւն մը, որ հետագային իր հակազդեցութիւնները ունեցաւ»⁵⁰:

Ըստ Հայաստանի պետական արխիւներուն մէջ գնտուող վաւերաթուղթերուն՝ (ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ. Ֆ 406, ց1, գ.99, թ.8) 1942 թ. 0 գոստոսի վերջերուն, գերմանական զօրքերուն Հիւսիսային Կովկաս ներթափանցումէն ետք, Դրօ Կանայեանի գլխաւորութեամբ Հայկական Լեգէոնը հասաւ մինչեւ Հիւսիսային Կովկաս եւ հինգ ամիս շարունակ գործեց Փիատիկորսքի, Քիսլաւսդոքի, Միներալնիէ Վոտիի եւ Քրասնոտարի շրջաններուն մէջ⁵¹: Ըստ նոյն աղբիւրներուն, կազմուեցաւ յատուկ «պատժիչ գումարտակ» մը, ընդդիմանալու համար գերման բռնազրաւիչներուն դէմ ընդվզած ու ընդյատակեայ պայքար մղող տեղական ազգաբնակչութեան⁵²: Գերման հրամանատարութեան կողմէ Դրոյի օգնական նշանակուած էր գերմանացի Ռոտմիստր Ֆուլլոն⁵³:

Հոս անհրաժեշտ է հարցադրում մը: Դրոյի գլխաւորած վերոյիշեալ «Հայկական Լեգէոն»ը եւ գերմանական Վեհրմախթի կազմակերպած «Հայկական Լեգէոն»ը նոյնն են, թէ՛ տարբեր: Առ այդ հետեւեալ լուսարանութիւնը:

Գերմանահայ ղեկավար դէմքերէն, եւ 1943 թ.ի վերջերուն կազմուած հայկական «կապ պահող պաշտօնատան» (Verbindung Stab) անդամ Ալֆրետ Մուրատեան, իր մէկ նամակին մէջ այդ հարցի մասին իր տեսակէտը կը պարզաբանէ, գրելով. «Դրոն՝ Հայկական Լեգէոնը չէ կազմած: Ոմանք ատով կը «հպարտանան» եւ ուրիշներ զինք այս «գործ»ին համար կ'ամբաստանեն: Դրոն այս խնդրին մէջ իրօք անմեղ է: Ինքը միայն 60-80 հոգինոց հետախուզական խումբ մը ունեցած է եւ զայն «լեգէոն» անուանած եւ ատոր համար այս շփոթութիւնը առաջացած է: Հայկական Լեգէոնը գերմանացիները կազմած են՝ ինչպէս Խ[որհրդային] Մ[իութեան] բոլոր ազգութիւններէն կազմուած լեգէոնները—վրացական, ազրպէյճանական, Հիւս. կովկասեան՝ թիւրքմենական, քալմիւքական, թաթարական՝ քոզաքներու եւ այլն»⁵⁴:

Մեր կարծիքով, հիմնուած նաեւ այլ աղբիւրներու վրայ, Ա. Մուրատեանի փոխանցած տեղեկութիւնը իրականութեան կը համապատասխանէ: Անշուշտ Դրոն եւ Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ը իրենց օժանդակութիւնը բերած էին «կամաւոր»ազգութեան գործին: Յստակ է թէ ամբողջատիրական նացի Գերմանիոյ Վեհրմախթի որոշու-

50. Sarkis Atamian, *op. cit.*, pp. 398-399.

51. ՏԽ՝ Հ. Սիմոնեան, *նշ. աշխ.*, էջ 434-435:

52. Նոյնը, էջ 435:

53. ՏԽ՝ Հ. Սիմոնեան, *նշ. աշխ.*, էջ 435:

54. Նամակ Ալֆրետ Մուրատեանի, Պերլին, 14 նոյեմբերի, 1969 թուակիր:

մով ստեղծուած էին ազգային կոչուած լեզուները, եւ դրուած՝ գերման Օսթրուսիէներու հրամանատարութեան ներքեւ: Հայկական Լեզունը բացառութիւն չէր կազմեր: Միսաք Թորլաքեանի յուշերուն, ինչպէս նաեւ 1943 թ.ի Սեպտեմբերի 27-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան տեղապահ՝ Գէորգ Արք. Զէօրէքճեանի կողմէ Հիւս. Կովկաս դրկուած Սուրէն Մ. Վարդապետի տեղեկագրին ընդմէջէն կը նշմարուի արդէն Դրոյի «Լեզուն»ին սակաւաթիւ ըլլալը⁵⁵: Դրօ իր հետախուզական խումբով գտնուած է Խրիմ եւ Հիւսիսային Կովկաս, եւ ոչ թէ առաջնորդած է գերմանացիներու կազմած Հայկական Լեզունը:

Ըստ կարգ մը սովետահայ աղբիւրներու, Հայկական Լեզունը՝ «չընայած նրա մարտիկների ճնշող մեծամասնութեան ուժեղ դիմադրութեանը, ուղարկուեց Հիւսիսային Կովկաս»: Սակայն 1943 թ.ի Փետրուար-Մարտ ամիսներուն, երբ գերմանացիք Հիւսիսային Կովկասի մէջ պարտութիւն կրելով նահանջեցին, իրենց հետ տարին լեզունի մնացորդացը: Արդարեւ, ըստ նոյն աղբիւրներուն, «լուրջ հարուած էր ստացել եւ զգալիօրէն նոսրացել էր մօտ 800-անոց Հայկական Լեզունը: Լեզունականներից շատերը անցել էին սովետական բանակի կողմը, մի մասը ոչնչացուել էր ռազմաճակատում»⁵⁶:

Մինչեւ անառարկելի վաւերացողութեան վերոյիշեալ տողերուն յստակօրէն ապացուցուիլը, տարակուսանքով պէտք է դիմաւորել անոնց բովանդակութիւնը: Ժիշդ է թէ գերմաններու կազմած Հայկական Լեզունը տակաւ նոսրացաւ, քանի որ անոր անդամներէն շատերը հոն էին՝ միակ նպատակ ունենալով առաջին իսկ առիթին վերադառնալու իրենց հարազատ բանակի շարքերը: Շատեր յաջողած էին իրենց նպատակին մէջ: Ուրիշներ՝ այլազան ճակատներու, յատկապէս Արեւմտեան ճակատին վրայ սպաննուած էին, եւ շատեր գնդակահարուած էին ըմբոստութիւն ծրագրելու եւ կամ գործադրելու արարքներէ ետք: Միւս կողմէ՝ անհաւանական պէտք է նկատել Վեհրմախթի կազմած Հայկական Լեզունին Հիւսիսային Կովկասի մէջ կռիւներու մասնակցիլը: Նախ՝ Հիթլէր հայերուն չէր վստահեր⁵⁷: Նման բանակներ պիտի օգտագործուէին քարոզչական, քան թէ ռազմական նպատակներով⁵⁸:

55. Մ. Թորլաքեան, *Եւ. աշխ.*, էջ 515-545: Սուրէն Մ. Վրդ., *Ուղեւորութիւններ Հիւսիսային Կովկասում*, «Էջմիածին» (ամսագիր), Ա. Տաթի, Յունուար 1944, թիւ 1, էջ 15-17:

56. Փրոֆ. Շ. Ռ. Յարութիւնեան, *Եւ. աշխ.*, էջ 377: Լ. Սիմոնեան, *Եւ. աշխ.*, էջ 437: Christopher Walker, *Armenia, The Survival of a Nation*, London, 1980, p. 357.

57. Մ. Գ. Նեքսիսեան (Խսր.), *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Երեւան, 1972, էջ 528:

58. *Who Was Who in World War II*, p. 214.

Նացիները չուտով համոզուած էին թէ «Հայ զինուորները անյուսալի տարր են իրենց համար»⁵⁹, ուստի՝ բռնի «կամաւորագրուածներ» կամ իրենց կեանքը փրկելու համար Լեզէոնին անդամակցած նախկին ռազմագերիներ, դժուար թէ տարուէին իրենց հայրենի հողամասին վրայ, իրենց հարազատ՝ սովետական բանակի դիրքերուն մօտ, ուր անոնք, թէեւ գերման խիստ հսկողութեան տակ, կրնային ըմբոստանալ ու վերստին միանալ սովետական բանակներուն: Ռոզենպերկի «Կովկասեան Թղթապանակ» զաղտնի վաւերաթուղթերու «Կովկասեան Զինուորական Ստորաբաժանումներու Մասին» հատուածին մէջ յստակօրէն նշուած է թէ՝ կովկասեան ռազմագերիներէ բաղկացած զօրամասերու ինչ նպատակներու համար օգտագործուիլը պիտի որոշէր Հիթլէր՝ ինքը, եւ թէ այդ զօրամասերուն կարիքը պիտի զգացուէր «Կովկասը գրաւելէն անմիջապէս ետք»⁶⁰:

Գերման գրաւման իշխանութիւնները կը մտադրէին Կովկասի գրաւումէն ետք՝ Լեզէոնական ուժերը տեղաբաշխել գրաւուած հողմասերուն վրայ, եւ զանոնք օգտագործել նացի տիրապետութիւնը ամրապնդելու նպատակին: Միաժամանակ՝ որոշուած էր զօրամասերուն թիւը այնպիսի համեմատութեան մէջ պահել, որ այդ զօրքերը չկարողանային ճնշում բանեցնել գերմանական գրաւման իշխանութիւններուն վրայ⁶¹: Հայկական Լեզէոնը բացառութիւն չէր կրնար կազմել: Վեհրմախթի կազմած Հայկական Լեզէոնը, մաս կազմելով Օսթրուփէններու, ենթակայ էր այդ զօրքերուն վիճակուած ճակատագրին: Արդ՝ Օսթրուփէնները պատերազմի ընթացքին հասած էին «վարձկաններու աստիճանին, որոնց ստորին պարտականութիւնն էր Նացի Եւրոպայի ոստիկանութիւնը»⁶²:

Հայրենի կարգ մը պատմաբաններու պնդումը թէ Հայկական Լեզէոնը Հիւսիսային Կովկասի մէջ կռուած է, պէտք է ենթադրել թէ եզրակացութիւնն է Դրոյի հետախուզական խումբին (զոր ինք Լեզէոն կոչած էր)՝ նշեալ ժամանակաշրջանին մէջ Խրիմ եւ Հիւսիսային Կովկաս գտնուելու փաստին: Հայրենի այլ աղբիւրներ այս պարագային համամիտ ըլլալ կը թուին: Արամայիս Մնացականեան կը գրէ. «Մի բուռ» հայեր եկան նացիներու հետ⁶³: Ս. Էջմիածնի կողմէ Հիւսիսային Կովկաս ղրկուած Սուրէն Մ. Վրդ. կը տեղեկագրէր. «Դրոն իր

59. Մ. Գ. Ներսիսեան, *նշ. աշխ.*, էջ 528:

60. ՏԽՍՀՄ՝ Ս. Սիմոնեան, *նշ. աշխ.*, էջ 423:

61. Նոյնը:

62. George Fischer, *op. cit.*, p. 106.

63. Արամայիս Մնացականեան, *Անդրկովկասը Մնաց Անառիկ*, «Արարատ» (օրաթերթ), Պէյրութ:

«քաջ»երով» հոն եկած էր⁶⁴, իսկ Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան ակադեմիական հրատարակութեան մէջ կը կարդանք. Պերլինի Ազգային խորհուրդի «նեկայացուցիչ Դրոն իր խումբով» Հիւսիսային Կովկասի եւ իւրիմի հայաբնակ շրջաններուն մէջ եղած էր (ընդգծ. մեզմէ, Զ. Մ.)⁶⁵: Միւս կողմէ՝ յստակ է նաեւ թէ Պերլինի Ազգային խորհուրդի անդամներէն ոմանք եւ Դրո իրենց օժանդակութիւնը բերին գերմաններու կազմած Հայկական Լեգէոնի համալրումին: Ըստ վերոյիշեալ ակադեմիական հրատարակութեան, անոնք աշխատեցան լեգէոնականները գաղափարական վերամշակման ենթարկել եւ օգտագործել Կարմիր Բանակի ու պարտիզաններու դէմ մղուող կռիւներուն, սակայն անոնք չյաջողեցան «չօչափելի արդիւնքների հասնել»⁶⁶: Նմանապէս անհնար չէ որ գերմաններու կազմած Հայկական Լեգէոնի անդամներէն՝ յատկապէս ջոկուած անձեր, ընկերակցած ըլլան Դրոյի խումբին:

Իրողութիւն է թէ Դրո՝ գրաւեալ երկիրներուն մէջ գործակցեցաւ նացիներուն՝ իր հետ ունենալով նոյն երկիրներուն մէջ ապրող իրեն կուսակից ղեկավարներն ու համակիրները⁶⁷: Գերմաններու կողքին, Դրո՝ Հիւսիսային Կովկաս գնաց իր հետախուզական խումբով: Այնտեղ՝ Պերլինի «Հայոց Ազգային խորհուրդ»ին եւ իր նպատակներուն հետամուտ ըլլալով հանդերձ, օգտակար եղաւ գերման բանակին՝ երկրամասին ծանօթ եղողի իր հանգամանքով:

Գերմանացիները, արդարեւ, որոշ համաձայնութեան եկած էին Պերլինի «Հայոց Ազգային խորհուրդ»ին հետ, իրենց Արեւելեան Ճակատին ընդհանուր նպատակներու ծիրէն ներս, եւ կ'օժանդակէին իրենց օգնող հայկական խումբին՝ «գերման զինուորական ինքնաշարժ» տալով, կամ՝ գերման սպաններու ընկերակցութիւնը շնորհելով, զիրենք տեղաւորելով «գերման զօրամասի» մը մօտ, որուն հետ «աշխատակցելու հրաման» ունէին: Այս բոլոր դիւրութիւնները ձրի շնորհ չէին, այլ կը տրուէին տեղական օժանդակութիւնները ապահովելու գծով: Անոնց նաեւ դիւրութիւն կը տրուէր այցելելու ռազմագերիներու ճամբարները, «հայ գերիները գտնելու եւ զանոնք», ազատելու, այլ խօսքով՝ «կամաւոր»ագրելու գերմանական «Հայկական Լեգէոն»ին մէջ⁶⁸:

64. Սուրէն Մ. Վրդ., նշ. աշխ., էջ 16:

65. Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա, Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւն, Ը. հտր., էջ 152:

66. Նոյնը:

67. «Նայիրի» (շաբաթաթերթ), Պէյրութ, Թ. Տաքի, 14 Յունուարի, 1962, Թիւ 37, էջ 2-3:

68. Տես՝ Մ. Թորլաֆեան, նշ. աշխ., էջ 513-532:

Հայկական Լեգէոնը կը ղեկավարուէր գերմաններու կողմէ: 1942 թ. Ռեյխսֆիւրեր զերման վերին հրամանատարութիւնը կը հիմնէր Օսթրուպէններու Զօրավարի պաշտօնը, որ արեւելեան զօրքերու հրամանատարն էր: Այս պաշտօնը կը գրաւէին, նախ՝ Զօր. Հելմիխ, եւ ապա՝ Զօր. Քէօսթըրինկ⁶⁹: Իսկ «Հայկական Լեգէոն»ի ղեկավարութիւնը իրականացնելու համար, գերման Զինուորական Գերագոյն Հրամանատարութեան (OKW) կից ստեղծուեցաւ Հայկական խնամակալ Մարմինը (Armenische Betreuungsstelle), գլխաւորութեամբ՝ ոչ-դաշնակցական, գերմանահպատակ Գնդ. Ալֆրետ Մուրատեանի: Հայկ. խնամ. Մարմինը Պերլինի Պեհրեն Շթրասսէի (փողոցի) թիւ 65 - III շէնքին մէջ տեղաւորուելով, գործի կը լծուէր⁷⁰: Վաւերաթուղթեր կը պարզեն «Հայոց Ազգային խորհուրդ»ի նպատակը: 1943 թ. Փետրուարի 15ին՝ «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու Նախարարութեան» տրուած 12 կէտերէ բաղկացած յայտարարութեան համաձայն, խորհուրդը կը հետապնդէր «Հայաստանի ազատագրումը պոլշեիկեան լուծէն եւ ռուսական տիրապետութենէն, եւ... Հայաստանի քաղաքական ինքնավարութիւնը: Այս նպատակներն ու առաջադրանքները անարգել առաջ տանելու, զանոնք կարենալ իրագործելու եւ ամրապնդելու համար, Հայոց Ազգային խորհուրդը՝ Գերմանական Ռայխի քաղաքական պաշտպանութիւնը Հայաստանի վրայ ամենէն ապահով երաշխիքը կը նկատէ»: Յայտարարութիւնը իր շարունակութեան մէջ կ'աւելցնէ. «...Այս նպատակին կոչուած են, ասկէ վերջ ալ, այժմ արդէն Գերմանիոյ կողքին վերջնական յաղթանակին եւ ազատութեան համար պայքարող եւ գործօն հայկական օգնական ուժերը»: Յայտարարութիւնը կ'եզրափակուի վերջին կէտով մը, որ կը նշէ թէ Հայոց Ազգային խորհուրդի իրաւասութիւնները կը դադրին «երբ Գերմանիոյ ղեկավարութեան տակ եւ Հայոց Ազգային խորհուրդի օգնութեամբ Հայաստանի մէջ իսկ քաղաքական նոր վարչութիւն մը ստեղծուած պիտի ըլլայ»⁷¹:

Տարբեր հարց թէ գերմանները եթէ երբեք յաջողէին գրաւել Կովկասն ու Անդրկովկասը, իսկութեան մէջ ի՞նչ պիտի ընէին այնտեղ Յետ-պատերազմեան շրջանին յայտնաբերուած վաւերաթուղթերէն մէկուն բո-

69. Hostler, *op. cit.*, p. 179.

70. «Հայաստան» (շաբաթօրթ), 26 Սեպտեմբերի, 1943, թիւ 62: Մէքքերուած՝ Հ. Սիմոնեանի նշ. աշխ., էջ 427:

71. Document Reveals Dashnag Collaboration with Nazis, extension of Remarks of Hon. Emmanuel Celler of New York, in the House of Representatives, Nov. 1, 1945, Congressional Record, Proceedings and Debates of the 79th Congress, First Session, 677239/14240, U. S. Government Printing Office, 1945.

վանդակութիւնը կը պարզէ հարցը. «Մենք պէտք է փորձենք կովկասեան եւ անդրկովկասեան երկրներում գտնել տեղական ծագում ունեցող մէկական յարմար անձնաւորութիւն, որը կառավարման գլուխ կանգնելով, ձեւականօրէն կը ներկայացնի վարչական իշխանութիւնը: Այս անձնաւորութեան կողքին պէտք է կանգնած լինի գերմանական մի պատասխանատու ղեկավար, ձեւականօրէն յետին պլանում, որպէս խորհրդական, որը ըստ էութեան պէտք է հանդիսանայ ղեկավարող, ուղղութիւն տուող, պատասխանատու մի անձ»⁷²:

Մահուան սպառնալիքով եւ բռնի ուժով Հայկական Լեգէոնին «կամաւոր»ագրուած սովետահայ ռազմագերիներու շարքերուն մէջ կային իրենց դժգոհութիւնը արտայայտողներ, որոնք խօսքէն գործի անցած էին: Դժգոհութիւնը կը սաստկանար այնքան, որ Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի պաշտօնաթերթը կը դանգատէր որ լեգէոնականներու շարքին մէջ կան «բոլշեւիկեան դերակատարներ, որոնք ուզում են խաղալ մեր լեգէոնականների բախտի հետ»⁷³:

Պատերազմի ընթացքին Հայկական Լեգէոնը եղած էր նացիներէ գրաւեալ երկիրներէն՝ գլխաւորաբար Լեհաստանի, Հոլանտայի եւ Ֆրանսայի մէջ: Լեգէոնականներէն շատեր խոյս տալով ճամբարներէն, միացած էին գրաւեալ երկիրներուն՝ Ֆրանսայի, Չեխոսլաւաքիոյ, Եւոկոսլաւիոյ եւ Հոլանտայի դիմադրական շարժումներու ազատագրական պայքարի մարտիկներու շարքերուն:

Գերմանական ուժերու կողմէ գերեվարուած հայ զինուորները՝ մահուան անմիջական սպառնալիքին տակ իսկ, հոն, ուր դոյզն հնարաւորութիւնը կը ստեղծուէր, դէմ կը ցցուէին զիրենք կալանող ուժերուն: Այսպէս, 1942 թ. ի Մայիսին, Վարչաւիայէն ոչ շատ հեռու գտնուող Պենիամինովոյի համակեդրոնացման ճամբարին մէջ, հազարապետներ՝ Ալեքսանդր Ղազարեան եւ Ստեփան Եաղճեան, իրար կը հանդիպին ու կ'որոշեն ռազմագերիները համախմբել եւ ընդլատակեայ աշխատանքի լծուիլ: Շուտով վստահելի ռազմագերիներու փոքրաթիւ խումբ մը ծնունդ կու տար Հակաֆաշիստական Ընդլատակեայ Կազմակերպութեան (Հ. Հ. Ը. Կ.): Նոյեմբերի վերջերուն գերմանական հրամանատարութիւնը ճամբարի բոլոր ռազմագերիները երեք խումբերու կը բաժնէ եւ զանոնք Պուլաւի կը փոխադրէ: Գերմանացիք կը ծրագրեն «Ֆելդ գումարտակներ» ստեղծել, «կամ մահ, կամ գումարտակ» պահանջով: Անկարելի կը դառնայ փախչիլ կայանէն, ուս-

72. Գերմանիայի Արտաքին Գործերի Մինիստրութեան Փաստաթղթերը: Պրակ 2 Գերմանական քաղաքականութիւնը Թուրքիայում, 1941-1943 թթ., էջ 91:

73. «Հայաստան» (շաբաթաբեր), 7 Փետրուարի, 1943, թիւ 29: Մէքքերուած՝ Հ. Սիմոնեանի նշաշխ., էջ 427:

տի՝ ռազմագերիները հարկադրաբար կը հագնին գերմանական համազգեստ: Մահուան սպառնալիքով ստեղծուած 4-րդ «Ֆելդ գումարտակ» ընդյատակեայ բիւրոն կը ծաւալէ իր աշխատանքները: Ան կ'որոշէ՝ ռազմաճակատ ղրկուելու պարագային ոչնչացնել գերմանական հրամանատարութիւնը եւ անցնիլ Կարմիր Բանակի կողմը, իսկ Պուլաւի մնալու պարագային՝ ապստամբիլ եւ միանալ լեւ պարտիզաններուն⁷⁴:

Մրագրուած էր ապստամբիլ 1943 թ.ի Փետրուարին: Սակայն գերման հրամանատարութիւնը 22 Փետրուարի գիշերը՝ ապստամբութենէն քանի մը օր առաջ, յանկարծակի կը ձերբակալէ ընդյատակեայ գործիչներէն 15 հոգի, եւ ապստամբութիւնը կը ձախողի: Ընդյատակեայ պայքարը նոր գործի կը ձեռնարկէ Ստեփան Եաղճեանի առաջնորդութեամբ: 1943 տարուան ընթացքին Հ. Հ. Ը. Կ.-ը կը յաջողի կազմակերպել ռազմագերիներու մի քանի խումբերու եւ առանձին ռազմագերիներու փախուստներ: Փախստականները կը միանան սովետական պարտիզանական խմբաւորումներուն⁷⁵:

1943 թ.ի Հոկտեմբերի վերջերուն Արեւելեան Ճակատի վրայ իրենց կրած անփառունակ պարտութենէն ետք, գերմանացիք՝ Լեհաստանէն, հայ ռազմագերիներու բազմանդամ խումբը գրաւեալ Ֆրանսա կը փոխադրեն:

Գ. ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐՈՒ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Նորմանտիի վրայ դաշնակից ուժերու ցամաքահանումէն ետք՝ նախկին Կարմիր բանակային ռազմագերիներու հարցը կը մտահոգէր անգլիացիները: Գահիրէէն՝ տեղւոյն վրայ մնացող անգլիացի նախարարը՝ Լորտ Մոյն, 1944 թ.ի Յունիսի 15-ին, Թեհրանի անգլիական դեսպանատան հեռագրով մը կ'իմացնէր թէ Կեդրոնատեղիին մէջ ժողով մը գումարուեցաւ ուսս փախստականներու եւ դասալիքներու հարցով, որոնք անգլիացիներու կողմէ Յունաստանէն փոխադրուած էին, եւ որոնց Միջին Արեւելք պահուիլը իրենց համար տաղտկալի էր: Ապա կը յայտնէր թէ ռազմագերիները չորս տարբեր խումբերու կը բաժնուէին: Անոնցմէ չորրորդը հայերն էին, որոնց մասին գրուած էր հետեւեալը. «դ. — Հայերը, որոնք մաս կը կազմէին գերմանացիներու կողմէ ստեղծուած հայկական գումարտակներուն (լեգէոնին), որոնք ատկէ ետք

74. Մ. Յակոբեան, Պայքար Գերութեան Դէմ, «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), Երեւան, 20 Յունիսի, 1961, թիւ 141 (12279), էջ 3:

75. Նոյնը:

դասալիք եղած են, եւ կ'ըսեն թէ ռուսական (սովետական, Չ. Մ.) քաղաքացիներ են»⁷⁶։ Ժողովը կը փափաքէր չորս տեսակի փախստականներն ու դասալիքներն կարելի եղածին չափ շուտով «Ռուսիա ղրկել»։

Այս նախկին բանակայիններէն քառասուն մէկ հոգի Հալէպի մէջ էին եւ Թեհրան պիտի ղրկուէին, անկից ալ՝ Սովետական Միութիւն։ Ուրիշներ կային Յունաստանի մէջ, եւ կը յուսային զանոնք Թուրքիոյ ընդմէջէն ուղղակի ղրկել Սովետ. Միութիւն⁷⁷։

1944 թ.ի Յունիսի 30-ին Ֆորէյն Օֆիսէն Գահիրէի իրենց կեդրոնին ի միջի ալլոց կը տեղեկացնէին. «Գերման զինուորական կամ կիսազինուորական մարմիններու մէջ ծառայած ռուս (սովետական, Չ. Մ.) քաղաքացիներու հարցը խօսակցութեան ենթակայ է»։ Հաղորդագրութեան երրորդ կէտին մէջ կը գրէին թէ արդէն ուշ է սովետական քառասուն մէկ քաղաքացիներուն համար բան մը ընելը. քանի որ անոնք արդէն Հալէպ հասած են, ուստի՝ լաւագոյն կարգադրութիւնը՝ զանոնք Թեհրան ղրկելն էր։ Չորրորդ կէտին մէջ կ'իմացնէին, թէ՝ ապագային, եթէ գերման զինուորական կամ կիսա-զինուորական մարմիններու մէջ ծառայած սովետական քաղաքացիներ, Յունաստանի մէջ՝ բրիտանական ուժերու ձեռքն իյնան, կը թելադրուի զանոնք պատերազմական գերիներ նկատել, բացի այն պարագայէն, երբ անոնց Սովետական Միութիւն առաքումը ուղղակի Թուրքիոյ ընդմէջէն կարգադրուի⁷⁸։

1944 թ.ի Յունիսի 20-ին, առաջին խումբը՝ վերեւ յիշուած քառասուն մէկ հոգիները արդէն իսկ յանձնուած էին սովետական իշխանութիւններուն։ Լորտ Մոյն՝ 1944 թ.ի Յուլիսի 3-ին կը տեղեկագրէր Լոնտոն, թէ կը կարծուի որ 41-ը գերման զօրաբանակներէ դասալիքներ են, բայց C.S.D.I.C.ի կողմէ հարցաքննութիւններէ ետք երեւան եկած է թէ անոնցմէ 39-ը իսկական փախստական պատերազմական գերիներ էին։ Լոնտոնի իմաց կը տրուէր թէ կային 2.006 պատերազմական գերիներ եւ 366 փախստականներ։ Լոնտոն կը թելադրէր բոլորը վար ղնել, պահել իրենց մօտ, եթէ ռուսերը չընդունէին զանոնք վերստին զինուորական ծառայութեան մէջ առնել։ 5 Յուլիսին, 14 նոր ռազմագերիներ Սովետ. Միութեան յանձնուած էին⁷⁹։

Մեծն Բրիտանիոյ պատերազմական դահլիճը կը տեղեկանայ թէ 1500 նման ռազմագերիներ կան Ֆրանսայի մէջ, եւ թէ՝ թէեւ անոնք գերա-

76. F. O. 371/40443.

77. Նոյնը։

78. Նոյնը։

79. Նոյնը։

վարուած էին գերմաններու կողքին կռուելու ընթացքին, ամէն փափաք յայտնած Գերմանիոյ դէմ թշնամական արարքներ գործելու: Դահլիճը իր՝ 1944 թ. ի Յուլիսի 17-ին իստին կ'որոշէր որ յիշեալ ռազմագերիները «երկրագործական նպատակներու ծառայեն», մինչեւ իրենց հայրենիք վերադարձուիլը, քանի որ այդ մէկը տակաւին ժամանակ կը պահանջէ, եւ եթէ երբեք նման որոշում մը առնուի վերջնականապէս⁸⁰:

1944 թ. ի Յուլիսի 21-ին, «գաղտնի» մակագրութեամբ, Մեծն Բրիտանիոյ տնտեսական պատերազմի նախարարութենէն՝ Սելպրոնի Կոմսը, վերոյիշեալ ռազմագերիներու հարցով նամակ մը կը գրէ Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար Անթոնի Իտլնի: Իր շահեկանութեան համար նամակին կարեւորագոյն մասերը կը մէջբերենք: Նշելի է թէ Ալֆրետ Մուրատեանի՝ այս մասին պարզածին գրեթէ յարեւ նման է անգլիական տեղեկագիրը:

Սելպրոն նախ կը յայտնէր թէ՝ «ինչպէս կրնաք իմացած ըլլալ, իմ սպաններէս մին՝ անցնող չորս շաբաթներուն տեսակցեցաւ որոշ թիւով ռուս բանտարկեալներու [ռազմագերիներու] հետ, բոլոր պարագաներուն՝ իրենց պատմութիւնը հիմնականին մէջ նոյնն է: Առաջին հերթին, անոնք երբ գերեվարուած են, ենթարկուած են անհաւատալի վերաբերմունքի եւ տաժանքի: Շատ մը պարագաներու՝ օրերով քալած են առանց կերակուրի: Ապա՝ համախմբուած են կեդրոնացման կայաններու մէջ, առողջական զգուելի պայմաններու տակ, եւ սովի մատնուած: Անոնք՝ մակարոյծներով անհանգստացած, եղած են զոհերը զանելիք հիւանդութիւններու: Անօթութիւնը այն աստիճան տիրապետած է, որ մինչեւ իսկ մարդակերութիւն սկսած է...:

«Քանի մը շաբաթներ սոյն վերաբերմունքը կիրարկելէ ետք, երբ իրենց բարոյական կորովը ամբողջովին քանդուած է, զանոնք շարած են, եւ գերման սպայ մը իրենց խօսած, ու հրաւիրած է միանալու գերման աշխատանքային գումարտակի մը, ուր կրնային ստանալ պէտք եղած սննդեղէնը, հագուստներ եւ [նպաստաւոր] վերաբերմունք: Յետոյ՝ անոնց անհատապէս հարցուցած են թէ կ'ընդունէի՞ն առաջարկը կամ ոչ: Առաջին մարդը, որուն տրուած է հարցումը, «ոչ» պատասխանած է: Ան գնդակահարուած է անմիջապէս: Նոյն բանը պատահած է երկրորդին, երրորդին եւ այսպէս մինչեւ որ մէկը համաձայնած է, ապա՝ հետեւած են ուրիշներ, քանի որ յստակ կը դառնայ թէ իրենց կեանքերը փրկելու միակ միջոցն է անիկա:

«Աշխատանքային գումարտակին մաս կազմելէն քանի մը օրեր ետք անոնց հրացաններ տուած են՝ «գողերու դէմ դուք զձեզ պաշտպանե-

լու համար», եւ շատ քիչ ատեն ետք իրենց ըստած է. «Հիմա դուք գերման բանակին մէջն էք, եւ եթէ ուսները ձեզ գերեզման, ձեզ պիտի գնդակահարեն. եթէ անգլիացիները կամ ամերիկացիները ձեզ գերեզման, ձեզ պիտի յանձնեն ուսներուն»⁸¹:

Բրիտանական կառավարական դահլիճի՝ 1944 թ.ի Յուլիսի 26-ի նիստին, Սելպրոնի Կոմսին յղած նամակին հիման վրայ՝ Ջորջիլ այս հարցին վերատեսութիւնը կ'իմացնէ Արտաքին Գործոց Նախարար Իտլնի:

Ճշգրտած է թէ Սելպրոնի Կոմսին գաղտնի նամակը արդիւնք էր Վեհրմախթի մէջ ծառայած քառասունհինգ սովետ ռազմագերիներու հետ եղած տեսակցութեանց, որոնք կատարուած են միաժամանակ՝ եւ տարբեր կեդրոնացման վայրերու մէջ: Նկարագրուած անմարդկային միջոցներուն՝ Լահէի եւ Ժրնեւի համաձայնութեան ոգիին եւ տառին դէմ կատարուած ոտնակոխումով է, որ նացիները կը յաջողէին «կամաւորներ արձանագրել իրենց կազմելիք լեգէոններու մէջ»⁸²: Հայկական Լեգէոնը բացառութիւն չէր կազմեր: Լեգէոնականներուն ստուար մասը բռնի կամաւորագրուած էր, պարզնապէս չմեռնելու համար: Ծիշդ է որ անոնց մէջ կային նաեւ Սովետական Հայաստանին դէմ եղողներ, սակայն հայկական լեգէոնականներուն մեծամասնութեան զգացումները կը մնային հայրենասիրական: Ռազմաճակատներէն վերապրողներէն ոմանք կ'անցնին սովետական բանակի կողմը, իսկ Արեւմտեան Եւրոպայի գրաւեալ երկիրներուն մէջ՝ անոնցմէ շատեր կ'ըմբոստանան եւ կամ կը միանան նացիներու եւ Փաշիստներու դէմ գործող տեղական պարտիզանական ջոկատներուն⁸³:

Մանտի մէջ «Հայկական Լեգէոն»էն առաջին փախչողը եւ Փրանսական դիմադրական շարժման կողմը անցնողը կ'ըլլայ հարիւրապետ Միհրան Եղիազարեանի խումբը: Դաշնակիցներու կողմէ նորմանտիի ցամաքահանումէն ետք, նման դէպքեր կը սկսին բազմանալ⁸⁴:

Ըստ «Նիւ Եորք Հերալտ Թրիբուն»ի 1 Օգոստոսի, 1944 թիւին՝ «Բրիտանական ձայնասփիւռը երէկ՝ Պատերազմական Տեղեկատուութեան Գրասենեակին մէջ ձայներիզուած ձայնասփիւռի մը մէջ ըսաւ թէ՝ Լուրտի (Փրանսա) մէջ 600 հայ զինուորներ իրենց գերման սպաները սպաննած էին... եւ լքած գերման բանակը»⁸⁵:

1944 թ.ի Օգոստոսի 15-ին էր որ զաշնակից ուժերը կը ներխուժեն Հարաւային Փրանսա, երկիրը ազատելու համար նացի լուծէն: Այս

81. Նոյնը:

82. Նոյնը:

83. Ծ. Ռ. Յարութիւնեան, նշ. աշխ., էջ 377:

84. Հայկ. ՍՍՀ Դիտ. Ակադեմիա, Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Ը. հտր., էջ 164:

85. New York Herald Tribune, August 1, 1944.

ներխուժումը նոր յոյս կը ներշնչէ դիմադրական շարժումին, եւ տակաւին գերման սպաներու հսկողութեան տակ գտնուող նախկին սովետական ռազմագերիներէն անոնց, որոնք բռնի կամաւորագրուած էին իրենց կեանքը փրկելու համար:

1943 թ.ի Հոկտեմբերի վերջերուն, հայ ռազմագերիներու ամենախոշոր խումբը Լեհաստանէն փոխադրուած էր Ֆրանսայի Մանտ քաղաքը: Մանտի մէջ, ռազմագերիներու ընդլայտական գործադիր մարմինը (պիւրոն), անմիջապէս կապի մէջ կը մտնէ ֆրանսական դիմադրութեան շարժումի մարտիկներուն հետ: Մանտի հայ ռազմագերիները՝ գունդի հրամանատար Ալեքսանդր Ղազարեանի, հրամանատարի տեղակալներ՝ Ստեփան Եաղճեանի ու Բարդուղ Պետրոսեանի, կոմիսար Լեւոն Տիտանեանի, եւ շտապի պետ՝ հազարապետ (մայոր) Դաւիթ Մինասեանի միջոցով կապ կը պահէին ֆրանսական եւ հայկական դիմադրութեան հետ: Վերոյիշեալ սովետահայ գերեզմարեալ զինուորականները ֆրանսական ներքին դիմադրութեան երկրորդ շրջանի (MOI) շտաբի աշխատակից Սիմոնա Ռուսսելի, եւ նոյն դիմադրութեան երկրորդ շրջանի կոմիսար փոխգնդապետ Ժերմինի հետ սերտ գործակցութեան մէջ էին, իբր ֆրանսայի առաջին սովետական պարտիզանական գունդի հրամանատարութիւն⁸⁶: Հայ ռազմագերիները, 1944 թ.ի Օգոստոսին՝ Ֆրանսայի ազատագրութեան օրերուն, ապրստամբեցան իրենց նացի բռնատէրերուն դէմ, եւ «հարաւային Ֆրանսայի մէջ բազմաթիւ քաղաքներ ազատագրեցին, որոնց շարքին՝ Մին ու Մանտէն»⁸⁷:

Ֆաշիզմի լուծէն՝ Ֆրանսայի Գար ու Լոզեր գաւառներու ազատագրութեան պայքարին նաեւ մասնակցեցան հարիւրաւոր սովետահայ նախկին ռազմագերիներ⁸⁸, հարիւրապետ Բարդուղ Պետրոսեանի եւ Վահան Օհանեանի հրամանատարութեան ներքեւ⁸⁹:

1944 թ.ի Օգոստոսի 24-28, Բարդուղ Պետրոսեանի ջոկատը Լա-Քալմէթի տակ յամառ դիմադրութիւն ցոյց կու տայ, եւ մեծ վնասներ կը պատճառէ նացիական խոշոր զօրախումբի մը, որ հարաւային Ֆրանսայէն իր նահանջի ճամբուն վրայ՝ բնակավայրեր քանդելով ու բնակչութիւնը ոչնչացնելով դէպի գերման նոր գիծերը կը յառաջանար: Նացիներու աւերածութիւններէն ու բնաջնջումէն կը փրկուին Ֆլորաք,

86. «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), Երեւան, 20 Յունիսի, 1961, էջ 3: Նաեւ՝ «Ժողովուրդ» (Բարիզ), Խմբագրական, Իւլ 132, Կիրակի 10 Մարտի, 1945:

87. Մ. Յակոբեան, Պայքար Գերութեան Դէմ, «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), Երեւան, 20 Յունիսի, 1961, էջ 3:

88. Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա, Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Ը. հտր., էջ 164:

89. Նոյնը, էջ 165:

Ալես, Նիմ, Մանտ եւ չարք մը այլ քաղաքներ ու գիւղեր: Լա-Քալմեթի քաղաքապետ Մարսել Ռոժէ յատուկ շնորհակալագիր կը ղրկէ պարտիզաններուն, յատկապէս նշելով. «Բնակչութիւնը տեսաւ հայկական խումբի հերոսական պայքարը գերմանացիներու դէմ. խումբը կոտեցաւ հմտութեամբ եւ համարձակութեամբ, սառնասրտութեամբ եւ քաջութեամբ, իրմէ հարիւր անգամ թիւով գերազանցող ուժերու դէմ»⁹⁰:

Թուլոնի շրջանի մէջ տեղաւորուած հայ ռազմագերիները եւս կը միանան ֆրանսական դիմադրութեան ուժերուն, եւ տեղական պարտիզաններուն հետ կը մասնակցին Մարսէյլ եւ Լիոն քաղաքներու ապստամբութեան եւ ազատագրութեան: Լիոնի զինուորական խումբերը կը միանան Մ. Մանուշեանի անուան պարտիզանական ջոկատին: Այդ, եւ միւս ջոկատներուն մէջ կային աւելի քան 300 հայ համայնավարներ⁹¹:

Թուլոնի շրջանին մէջ գտնուող երրորդ վաշտին վարիչները, իրենց վաշտապետ Սուրէն Մարտիրոսեանին եւ Թուլոնէն 19 քլմ. հեռու՝ Իէր (Hyères) քաղաքը բնակող Սուրէն Գալուստեանին միջոցով կապ կը հաստատեն ֆրանսական ընդատակեայ դիմադրութեան հետ, օգնութիւն խոստանալով նացիներու դէմ իրենց կռիւին մէջ: Այդ օգնութիւնը պիտի կայանար գերմանական ծանր զէնքերը անգործածելի դարձնելու, եւ յարմարագոյն պահուն իրենց զէնքերը գերմանացիներու դէմ ուղղելու արարքին մէջ:

1944 թ. Օգոստոսի 18-ին, երբ ֆրանսական ուժերը կը մօտենան Իէրի մուտքին, հայ զինուորները կը կատարեն իրենց խոստումը: Անոնք գերմանական ծանր զէնքերը անգործածելի կը դարձնեն: Ու երբ կը պատրաստուէին՝ գերմանացիները կռնակէն հարուածելու իրենց խոստումը գործադրել, «անծանօթ մնացած» մատնութեան մը հետեւանքով, էս. էս.ներու կողմէ կը ձերբակալուին վաշտապետ Սուրէն Մարտիրոսեանը եւ ուրիշ երեսուն հայ զինուորներ, եւ նոյն գիշերն իսկ կը գնդակահարուին:

Երկու օր ետք ֆրանսական ուժերը մուտք կը գործեն Իէր: Անոնք իրենց հրամանատարութեան որոշումով կը մէկտեղեն գնդակահարուածներու դիակները (ինչ որ կարելի է գտնել դեռ), եւ ապա՝ զինուորական պատիւներով կը թաղեն քաղաքի ֆրանսական գերեզմանատան մէջ, ուր հետագային յուշարձան մըն ալ կը կանգնուի⁹²:

Գերմանացիներու կողմէ Հոլանտա տեղափոխուած մեծ թիւով սովետական ռազմագերիներ տեղաւորուած էին Ֆլակեն կղզիի, Անովիկի, Ռոթերտամի եւ այլ վայրերու պատերազմական գերիներու կեդրոնաց-

90. Նոյնը:

91. Նոյնը:

92. Կարօ Գեորգեան, Ամէնուն Տարեգիրքը, Պէյրութ, 1959, էջ 277:

ման վայրերուն մէջ: Հայ ռազմագերիները հոս եւս կը լծուին ընդշատակեայ գործունէութեան՝ նացիներու դէմ զինեալ պայքարը շարունակելու համար: Հոլանտաքնակ Ալեքս Յակոբեանի միջոցով հայ ռազմագերիները կապ կը հաստատեն հոլանտական զիմադրական գաղտնի կազմակերպութեան հետ, եւ անոնց կողքին կը պայքարին, տալով ռազմաթիւ զոհեր: Անոնց յիշատակին յուշարձան մը կը կառուցուի Ամերոֆորտի գերեզմանատան մէջ⁹³:

Տաժանակիր աշխատանքի համար Գերմանիա քշուած հայ ռազմագերիներու խումբ մը՝ 1943-1945 թուականներուն, Պերլինի, Հերշպերկի, Վուստրաուի, եւ Նոյ-Ռուպպինի մէջ կը գործեն նացիներու դէմ այլազան կերպերով: Այս խումբին գործօն անդամներէն էին Գէորգ Սարգսեան, Հայկազ Պողոսեան, Վաղարշակ Առաքելեան, եւ ուրիշներ: Խումբին կ'օգնէ միեւնոյն կեդրոնացման ճամբարի մէջ գտնուող սովետ ռազմագերի Զօր. Լուկինը: Այս խումբը հակա-նացի թռուցիկներ կը պատրաստէր եւ կը տարածէր ռազմագերիներու եւ տեղացի բնակչութեան մէջ, կապ կը պահէր օտար ռազմագերիներու հակա-նացիական կազմակերպութիւններուն եւ գերման կոմունիստներու հետ, մասնակցելով խանգարիչ գործողութիւններու, ինչպէս՝ Հերշպերկի ապակիի գործարանի մեքենաներու քանդումը: Գերման կեսթափոն սակայն կը յաջողի ձերբակալել եւ զնդակահարել տասնմէկ հոգիներ, որոնց մէջ՝ Ս. Յովակիմեան, Ա. Մատթեան, Փ. Նահապետեան, Ժ. Գէորգեան, Վ. Տալլաքեան եւ ուրիշներ⁹⁴:

1944 թ.ի աշնան, ընդլատակեայ խումբին առաջադրանքով Առաքելեան կը յաջողի միանալ սովետական զօրքերուն: Ապա՝ 1945 թ.ի Յունուարին, ուրիշի մը հետ անկարգելով կ'իջնէ Թշնամիի թիկունքը՝ Նոյ-Ռուպպին քաղաքին մօտ, հետախուզութեան համար: Յաջողելով իր առաքելութեան մէջ, օգտակար տեղեկութիւններ կը հոգորդէ սովետական զօրքերուն⁹⁵:

Երբ Համաշխարհային Բ. Պատերազմը շահելու նացիներու բոլոր յոյսերը յօդս կը ցնդին, 1945 թ.ին՝ խուճապային միջնորոտ մը կը սկսի տիրել Գերմանիոյ մէջ, մանաւանդ կամովին կամ բռնի միջոցներով գերմաններու միացած նախկին ռազմագերիներու շարքերուն մէջ: Այդ շրջանին՝ տարբեր ազգութիւններու պատկանող հակասովետ նախկին զինուորականներ՝ Զօր. Պեչիրախովի գլխաւորութեամբ կը կազմեն կովկասեան զինուած միացեալ ուժերու շտաբ, որուն կը

93. Աշոտ Աբրահամեան, Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմութեան, Բ. հտր., Երեւան, 1967, էջ 210:

94. Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա, Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Ը. հտր., էջ 170:

95. Նոյնը:

միանայ գնդ. Վ. Սարգսեան՝ զօրավարի կոչում ստանալով: Անոնք եւ իրենց քաղաքական մարմինը՝ «Կոմկասեան Ազգային Խորհուրդ»ը, կը դիմեն Սալզպուրկի Ամերիկեան գրաւման իշխանութիւններուն, եւ կը խնդրեն որ զիրենք սովետական իշխանութիւններուն չյանձնեն: Սակայն, ամերիկացիք միայն ազատ կ'արձակեն նախա-պատերազմեան ընդդիմադիրները, եւ Աւստրիոյ սովետական զինուորական իշխանութիւններուն կը յանձնեն Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սովետ ռազմագերիները, գլխաւորութեամբ Վ. Սարգսեանի, որ վերջին շրջանին եղած էր «Ֆերպին Տուկ Շտապ»ի նախագահ: Հայկական Լեզէոնի անդամակցած, եւ այլ հայ ռազմագերիներէն ոմանք կը ձերբակալուին: Սովետական իշխանութիւններուն կողմէ իբր հայրենիքի դաւաճան կը գնդակահարուի գնդ. Սարգսեան, որուն կը յաջորդեն նացիներու հետ կամովին գործակցած նախկին կարգ մը ռազմագերիներու մահապատիժը, կամ՝ պատժական այլ միջոցառումներու գործադրութիւնը⁹⁶: Իսկ «Հայկական Լեզէոն»ի մնացորդները, տեղաւորուեցան ամերիկեան գրաւման գոտիին մէջ գտնուող Շթութկարթ քաղաքի նախկին զօրանոցներուն մէջ, ուրկէ հետագային ցրուեցան՝ մեծ մասով Ամերիկա գաղթելով⁹⁷: Զօր. Պեշիրախով իբր նախա-պատերազմեան «տարագիր», ազատ կ'արձակուի: Դրօ Կանայեան, որ պատերազմի վերջին շրջանին նախ Վիեննա, ապա Պերլին էր, Հայտելպերկի մէջ ամերիկեան զինուորական իշխանութեան կողմէ մէկ ամիս բանտարկուելէ ետք, վերոյիշեալ նոյն պատճառաբանութեամբ նոյնպէս ազատ կ'արձակուի⁹⁸:

96. Սարգար, *Բերլին-Շվարցախ*, «Հայրենիք» (ամսագիր), ԽԳ. Տարի, Մայիս, քիւ 5, էջ 6-10:

97. Մամիկոն Արրախանեան, *Հայրենական ճակատների Վրայ*, «Հայրենիք» (ամսագիր), Փետրուար 1965, քիւ 2, էջ 57, մասի՝ Հ. Սիմոնեան, *Եւ. աշխ.*, էջ 445 եւ 447:

98. Խոսրով Թիւրիւմեան, *Մեր Խօսքը* (Բեզար Նուսարգեանի ելոյթին առթիւ), «Նայիրի» (շաբաթաբեր), Պէյրութ, ԺԴ. Տարի, 17 Օգոստոսի, 1966, քիւ 11, էջ 2, եւ «Հայրենիք» (ամսագիր), Պոսթըն, 1965, քիւ 2, էջ 57:

THE ARMENIAN LEGION OF THE SECOND WORLD WAR

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

On December 30, 1941, the High Command of the German Wehrmacht decided to create several battalions of armed forces composed of prisoners of war of the various Soviet nationalities; the Turkestan Legion, the Caucasian-Mohammedan Legion, the Georgian Legion and the Armenian Legion. Through various means, the Nazis succeeded to have "volunteers" from the prisoners of war. These Osttruppen in reality were used as police force mostly in the Western Front under German command and supervision.

Some confusion has arisen about the Armenian Legion due to the fact that then existed a second Armenian Legion. General Dro Ganayian had organized a team of 60-80 men and had also called it the Armenian Legion. It is this latter team that went with Dro to the Crimea, and the North Caucasus. The German-led Armenian Legion, composed of more than 8000 soldiers, was essentially stationed in Holland, Belgium, France. Many of its members led armed revolts against their Nazi superiors and joined the local resistance movements. Only one small group of the German-led Armenian Legion was sent to the Eastern Front. Many of the soldiers deserted. Dro also cooperated with the Germans, in accordance with the special agreement the Berlin-based Armenian National Council (composed by Dashnag or pro-Dashnag elements) had announced on February 25, 1943.

